

O pojmu i historiji anarhizma*

U spisateljskom i polemičkom žaru, Pierre-Joseph Proudhon je sebe u teorijskom i političkom pogledu različito određivao — od toga da je *samo i jedino revolucionar*, ali *nije prevratnik*, preko onoga da je napose *mislilac slobode i pravde*, do izričaja koji ga ipak najviše određuje i po kojem je stekao slavu i postao otac *osnivač* velike duhovne i političke orijentacije: *ja sam anarhist!*¹

Istraživači se i danas spore o tome kako etimološki tumačiti riječi anarhija i anarhizam. Dva su različita etimološka tumačenja toga pojma i oba pripadaju znalcima i autoritetima u tumačenju i izlaganju anarhizma: jedno daje P. Kropotkin, a drugo D. Guèrin. Pojam anarhizma Kropotkin izvodi iz grčke riječi *anarkhós* koju, prenijevši je na područje političke teorije, prevodi kao pojmovnu opreku autoritetu, nešto suprotno autoritetu. To proizilazi iz značenja riječi *arkhós*, koja znači nešto iznad, nešto neodređeno, vršno ili vrhovno. Stoga za Kropotkina anarhizam označava načelo ili socijalnu teoriju u čijem je sklopu društvo mišljeno bez vlade kao vršnog načela

* Zbir dva poglavlja iz knjige „Anarhizam” (Zagreb: Politička kultura, 2012), profesora Fakulteta političkih znanosti (Sveučilište u Zagrebu) i Humanističkih studija (Univerzitet Donja Gorica) u Podgorici, Radula Kneževića (1941–2018).

¹ Evo tog znanog dijaloškog iskaza i objašnjenja: „Za kakav ćemo se odlučiti oblik vlasti? — Ah! Možete li to i pitati, nedvojbeno odgovara netko od mojih najmlađih čitalaca: vi ste republikanac. — Da, republikanac; ali ta riječ ne precizira ništa. *Res publica* je javna stvar; dakle, tko god želi javnu stvar u bilo kojem obliku vlasti, može za sebe reći da je republikanac. I kraljevi su republikanci. — Vi ste dakle demokrat? — Ne. — Što! Vi ste monarhist? — Ne. — Pristaša ustavne monarhije? — Bože sačuvaj! — Vi ste dakle plemić? — Ni najmanje. — Želite li mješovitu vladu? — Još manje. — Dakle, što ste vi? — Ja sam anarhist. — Shvaćam vas: pišete satiru na adresu vlade. — Nikako ne: upravo ste čuli moje ozbiljno i dobro promišljeno uvjerenje. Premda sam veliki prijatelj reda, ja sam anarhist u punom smislu te riječi.” (Proudhon, 1982, 192). Konkretno strukturiranje Proudhonove teorije slijedi razvoj njegova sistema od „anarhije” do „federacije”. Riječ je o tome da Proudhon na početku svoga opusa izgovara maksimum „Ja sam anarhist”. Ta lozinka, izgovorena prije svega protiv konzervativaca, označava „odsutnost gospodara, vladara, formu vladavine kojoj se približavamo”. Njegovo ponavljanje te maksime 1848. u osnovi je u funkciji razlikovanja od tradicionalnih demokarata i tradicionalne demokracije. Anarhija je „kao najviši stupanj slobode i poretka” zbiljska forma republike. U svojim zrelim radovima u ideji federalizma vidi zbiljsku demokraciju — „konkternu anarhiju”, tako se deklarira i s tom idejom ili principom završava svoje djelo.

društvene konstitucije. Riječ je, dakle, o negaciji ili izostanku autoriteta ili, u političkom smislu, vlasti ili vlade. Na tom je tragu nastalo danas popularno razumijevanje anarhizma kao *društva* ili naroda bez vladanja, vlasti.

Nasuprot tome D. Guèrin anarhizam izvodi iz grčke riječi *anarkhè*. Pojam *arkhè* može se prevesti kao prapočelo, temelj spoznaje, prapoblik, prosto, drevno, dakle ima sasvim drugo značenje od *arkhós*.² Međutim, u daljnjem izvođenju Guèrin ne slijedi početnu poziciju, već pojam anarhizma obrazlaže slijedeći Kropotkina i njegovu argumentaciju da je riječ o društvu bez vlade, vlasti u političkom smislu, odnosno bez autoriteta u općem značenju. Nasuprot tom obrazloženju, mi se nadovezujemo na početno stajalište D. Guèrina, a ne na Kropotkina, i pojam anarhizma vezujemo uz koncept koji smjera nečemu što je bez oslonca ili nečemu neuvriježenom, ali je pak prapočelo, što upućuje na potrebu raskida sa prošlim razdobljem, te na zasebnu izvornost, različitost i nespojivost s prethodnim i bivšim. Uostalom, to je vidljivo iz Proudhonova razumijevanja revolucije kao i iz njegova odgovora na pitanje tko je on, u kojem negira da je republikanac, demokrat, plemić, pristaša mješovite vlade itd. Nema sumnje da pojam revolucije u anarhističkom konceptu ima središnje mjesto. Slijedeći Kropotkinovo tumačenje, revolucija se razumijeva kao rušenje neprihvatljive vlasti kao političkog izraza načela nadređenosti, pri čemu sve ono što je izvan ili nakon revolucije, ostaje neodređeno i „kaotično”. Nasuprot tome, slijedeći Guèrinov pristup, revolucija se nadaje kao epohalni preobražaj postojećeg stanja radi uspostave novog poretka. Dakle, riječ je o uvriježenom razumijevanju anarhizma kao kaosa, nereda, rasula, meteža i bezvlada, i, s druge strane, razumijevanju anarhizma kao „rednog poretka” revolucije „u idejama i srcima” (Proudhon) koja je oslonjena na prapočelo i jedina je revolucija čovječanstva; kao mirne, legalne i legitimne preobrazbe postojećeg društva u cjelini: njegovih temelja, njegovih subjekata i njegovih institucija i vrijednosti. U tom se smislu anarhizam kao misao i pristup pokazuje kao nastojanje na raskidanju sa starim poretkom, ali i kao nastojanje da se uspostavi novi poredak ljudske slobode i čovjekovih prava. Taj poredak ima svoje *arkhè*, iz kojega crpi svoje nadahnuće i kojemu smjera. Tako se sastaju i imaju isti cilj anarhizam i revolucija, i u tome smislu Proudhon kaže da je anarhist.

Proudhonova je politička teorija oslonjena na paradigmu prosvjetiteljskog humanizma s njezinim esencijalističkim pojmom racionalog ljudskog subjekta i pozitivističkom vjerom u znanost i historijske zakone napretka. Opus Pierre-Josepha Proudhona valja čitati kao različito i grčevito, ali ustrajno i sistematsko zagovaranje i obrazlaganje političkog poretka zasnovanog na načelima slobode i pravde, odnosno ljudske sreće same. Pri tome jedan put vodi kroz obrazovanje do znanosti, odnosno do pojma znanosti i zajednice, a drugi kroz povijest i napredak traga za uspostavom društva zasnovanog na tim

² D. Škiljan (ur.), *Leksikon antičkih termina*, Antibarbarus, Zagreb, 2003, 28.

načelima. Kada se stigne do „vrhunca toga napredovanja” ili do sjedinjenja znanosti i povijesti, tj. predmeta promatranja i načela promatranja, shvaća se da je istina ili politička znanost dokazana istina čovjeka i njegove zajednice. „Jer ako je čovjek rođen kao društven, autoritet njegova oca prestaje nad njim onoga dana kada se formira njegov razum i završi njegov odgoj, a on postane član društva, i tada je dokazana istina njegov poglavar i njegov kralj, a ne nikakve vlade, ministri itd. Time politika postaje znanost, a ne smicalica i time se dužnost zakonodavca svodi na metodičko traganje za istinom” (Proudhon, 1982, 198). Zato je vlast čovjeka nad čovjekom obrnuto srazmjerna intelektualnom razvoju do kojeg je društvo stiglo. I jednako kao što pravo sile i pravo lukavstva, zbog sve širih dimenzija pravde, sužavaju svoje polje i moraju na kraju nestati u jednakosti, suverenitet volje i autoritet uzmiču pred suverenitetom razuma, da bi se, na kraju, poništili u obliku društva koje Proudhon imenuje „znanstvenim”. Pokazujući kako se vlasništvo i kraljevstvo (vladavina) razaraju od početka ljudske historije, jer čovjek teži pravdi i jednakosti, a društvo redu u anarhiji, Proudhon će izvesti svoj „treći oblik društva” koji čini sintezu zajednice i vlasništva, a konstituiraju ga četiri principa (jednakost, zakon, nezavisnost pojedinca, razmjernost), i on ga naziva jednostavnom riječju SLOBODA. U svom bitnom određenju *liberté* (sloboda) jest razmjernost između prava i dužnosti: „Učiniti nekoga čovjeka slobodnim znači uravnotežiti ga s drugim, tj. postaviti na njegovu razinu” (Proudhon, 1982, 202). Iza Proudhonove najave „trećeg oblika vlasti” krije se zapravo njegova nakana da uravnoteži princip vlasništva i načelo zajednice, odnosno: nezavisnost i razmjernost (vlasništvo) te jednakost i zakone (zajednica).

S toga stanovišta Proudhon će reći da je politika znanost, znanost o slobodi; da je vlast čovjeka nad čovjekom ugnjetavanje, bez razlike pod kakvim se imenom ona skrivala. Otuda je i najviša točka društvenog napretka jedinstvo reda i anarhije. S toga vidika Proudhon će političku znanost jednačiti sa spoznajom istine i ozbiljenjem slobode za sve. Time Proudhon nije samo uzdigao ideju političke teorije na pijedestal uma i spoznaje već je bitno vezao njeno poslanstvo za humanističku perspektivu traganja za ljudskom srećom u suvremenosti. Otuda će Proudhon i svoju ideju anarhije vidjeti kao nukleus onoga što je on, prvi u povijesti, nazvao „znanstvenim socijalizmom”. Proudhon, taj veliki novator, nije samo položio moderne ideje odnosa društva i države, asociranja i autonomije, civilnog društva i pluralizma, već je s tog stanovišta izložio oštroj kritici svaki oblik autoritarne i opresivne vladavine, nedemokratskih i totalitarnih poredaka, i time odredio historijsko značenje i epohalnu dimenziju anarhizma.

S „jakobinizacijom” i, kasnije, „boljševizacijom” europske političke teorije i „premještanjem” Francuske revolucije na Oktobarsku revoluciju,³ Proudhon je, taj „otac anarhizma” i veliki kritičar jakobinizma, blankizma i marksizma itd., „gurnut u stranu”, a za „oca osnivača”

³ Vidi, F. Furet, *Penser la Révolution française*, Gallimard, Pariz, 1978.

proglašen je M. Bakunjin. To je anarhizam „degradiralo” na razinu puke ideologije i/ili utopije i otvorilo vrata „propagandi djela” — toj velikoj pošasti koja i danas pritišće anarhizam. Intelektualno i teorijsko obrazloženje toga stanovišta ne nalazi se u anarhizmu. Otuda će S. Sullivan reći da „treba uzeti štap iz ruku onima koji tako žestoko napadaju anarhizam”. A to uzimanje štapa iz ruku znači: anarhizam nije nered, već uređeni red; on nije nasilje, nego zbiljska sloboda pojedinca. Anarhist nije terorist, već slobodar koji se gnuša svake sile i opresije. Anarhizam je intelektualno i teorijsko stanovište, pogled, stav; intelektualna pozicija i obrazac političke kulture koja baštini ideju europskoga humanizma: razum, slobodu, napredak, samoodređenje pojedinca i kritički dekonstruira autoritet, moć, vlast smatrajući da se pomoću načela slobode i pravde može uspostaviti „novi poredak”.

U razumijevanju anarhizma nužno je razlikovati pojam anarhizma i pojam anarhije. Anarhija je, uobičajeno je reći, stanje društva bez vladavine, odnosno vlasti. Međutim, ona je povezana i s onim društvima koja se, između ostalih pomodnih pridjeva, nazivaju „arhaičnim” ili „primitivnim”⁴ s jedne strane ili pak s različitim zamišlima normativnog ideala ili zajednice kod pojedinih autora ili pokreta. Anarhizam je pak politička teorija razvijena u Europi, napose u 19. stoljeću, koja utjelovljuje ideju anarhije, ali kao dio i rezultat šire samorazvijene teorije koja načela ljudske slobode i individualnosti postavlja na najviše mjesto. Zato je prva pretpostavka anarhističke teorije ono što je J. Warren nazvao suverenošću pojedinca, a iz čega slijedi da su vlada i država opresivni tlačitelji slobodnog pojedinca, pa ih treba ukinuti. Ali anarhizam stremlji na ukidanje i drugih institucija utemeljenih u autoritetu i opresiji: crkve, patrijarhalne obitelji i svakog sistema koji je zasnovan na opresiji, tlačenju i neslobodi, moći i dominaciji. Nema sumnje da je anarhizam antihijerarhijski, ali i egalitaran i decentralizirajući, i posebice antidiskriminacijski.

Društvo koje su anarhisti mislili ili zamišljali, osim nekoliko karakterističnih i izdvojenih pokušaja, nije nikada postojalo. Usprkos tome imamo mnoge primjere anarhije — društva bez vlade ili vlasti. Ali svođenja anarhizma na „arhaične zajednice” isto je, kako to pokazuje H. Barclay, što i svođenje ideje komunizma na „primitivni komunizam”. Točnije, autor, pozivajući se na nekoliko posljednjih naraštaja antropologa koji su dokumentirali postojanje društava bez vlasti ili vlade, i to diljem svijeta i u različitim vremenima, pokazuje da je anarhija sasvim uobičajen oblik organizacije zajednice, a možda i najstariji oblik socijalne i političke zajednice. Međutim, te arhaične zajednice ipak su stvar prošlosti i otuda će Barclay zaključiti

⁴ P. Clusters upućuje da društva nije moguće razvrstati u dvije skupine: društva s vlašću i društva bez vlasti. Jer politička je vlast imanentna društvenom i ona se ostvaruje na dva osnovna načina: kao prinudna vlast ili kao vlast bez prinude. „Primitivna društva” uspjela su pronaći načine da izbjegnu „dobrovoljno sužanjstvo”, odnosno ona su društvo s vlašću bez prisile (Clusters, 2010, 16).

da je anarhistička priča „vječna priča”. Ovo vječna priča valja razumjeti tako da se težnja ka normativnom idealu anarhizma u suvremenosti sudara sa Scilama interesa ljudi i kultura i Haridbama autoriteta i epohalne svesti.

Međutim, odnos prema moći, vlasti i politici veliko je polje nespoznanja u anarhističkoj političkoj teoriji. A konflikt između anarhizma i marksizma oko moći, funkcije i relativne autonomije države i njezine uloge u društvenoj revoluciji bio je središnja tema socijalne teorije u 19. stoljeću, a i kasnije. Anarhistička teorija ne negira moć, dapače, to je za nju središnje pitanje svih ljudskih društava, a ograničavanje moći njezina je „zvijezda vodilja”. Uostalom, to je i veliki smisao cijelog Proudhonovog djela. Njegov je normativni ideal zajednica najveće moguće raspodjele moći. Tu je moć jednakomjerno raspodijeljena, za razliku od drugih političkih teorija u kojima se moć prenosi s jedne grupe, klase, elite na drugu. Anarhizam striktno vezuje politiku uz moć i otuda on ne niječe politiku, već je želi dekonstruirati kao i moć, pretvarajući je u jednakomjernu raspodijeljenu moć. Proudhonov izraz za ovo dekonstruiranje jest „poopćavanje”: učiniti moć, odnosno politiku jednakomjerno raspoređenom u zajednici. Uostalom, tu istu ideju Proudhon primjenjuje i na vlasništvo. Nije Proudhon želio ukinuti vlasništvo ili ga pak podržavati ili monopolizirati. On je želio ukinuti vlasništvo kao moć i monopol pojedinaca, grupe, klase i poopćiti ga jednakomjerno ga raspodjeljujući. A kako bi osigurao konstituciju političke zajednice, on je tražio za oblikom društva koje će iz ideje slobode kao pravde ili pravde kao slobode ili jednakomjernosti u ekonomiji (mutualizam) izvesti i jednakomjernost u politici (federalizam) i zasnovati novi poredak.

Tu bitnu i samosvojnu poziciju anarhizma pokazuje i njegov odnos s dvije moćne ideologije i teorije koje su ga držale za velikog kritičara, čak neprijatelja — s liberalizmom i socijalizmom. Otuda će R. Rocker anarhizam odrediti kao „sutočje” dvaju velikih tokova — liberalizma i socijalizma. Jer njegova su dva bitna načela sloboda (liberalizam) i jednakost (socijalizam). Ali bitno je načelo anarhizma da ta dva principa učini komplementarnima, a ne da među njima, kao u modernom dobu, vrijedi načelo supstitutivnosti: jednakost na račun slobode (socijalizam) i sloboda na uštrb jednakosti (liberalizam). I ne samo to. U njegovoj ideji leži nakana da afirmira ideju bratstva kao polje suglasnosti slobode i jednakosti. Anarhističko odbijanje da se odvoje sloboda i jednakost, odbijanje stanovišta koje kaže da jedno nameće ograničenja drugom, danas možemo razumjeti u pojmu Ć. Balibara: „jednakoslobodnosti”. S idejom slobode, jednakosti i bratstva anarhizam je povezan i na jedan drugi način koji je određujući za moderno i postmoderno doba. Riječ je o ideji ljudskih i građanskih prava. Ideja anarhizma slijedi stupnjeve borbe: jednakosti — ekonomska prava; slobode — politička prava; bratstva — socijalna prava.

Time dolazimo do ključne točke u političkoj teoriji anarhizma. Kao što je poznato, klasična je politička teorija pojam moći prvo vezivala za lik suverena, a kasnije za centralizirane oblike državne vlasti

ili političke institucije. I dok liberalizam mjesto moći legitimira preko društvenog ugovora, anarhizam ga vidi kao represivno i nelegitimno uređeno. Općenito promatrano, bitno je stanovište anarhizma da država kao zbilja centralizirane političke moći, suprotno stanovištu marksista, neće ni „odumrijeti” niti nestati sama po sebi, a posebice neće biti dovedena u pitanje u ideji „diktature proletarijata”. Umjesto svega toga, država treba biti ukinuta, i to „u prvom činu revolucije”, smatra anarhizam. Jer država je autonomna institucija izvan kontrole klase i ima vlastitu logiku — ona samo perpetuira stanje autoriteta i opresije.⁵ Odlučujući je dakle strukturalni princip ili mjesto državne moći. Jer država je opresivna, u bilo kojem obliku se konstituirala.

Dominacija i opresija ne prebivaju toliko u oblicima države koliko u načelima samo države i principima političke moći. Otuda će Bakunjin upozoriti da tzv. Radnička država neće rezultirati ukidanjem klasa, već stvaranjem novih klasnih podjela i nastajanjem „nove klase”. Država dakle kao struktura dominacije, diskriminacije i moći nije svodiva na klasne ili ekonomske odnose, ali je njezina kritika i ukidanje pretpostavka rekonstrukcije cijeloga društva.

Veliko je teorijsko dostignuće anarhizma raskrivanje autonomnih dimenzija političke dominacije i moći i opasnosti njezine reafirmacije u različitim idejama „novog poretka”. Anarhizam je moć shvatio u pojmovima apstraktne pozicije ili mjesta u društvu, te u njegovim strukturalnim elementima dominacije. Ili, drugačije kazano, moć je ipak autonoman fenomen, a anarhizam je otvorio vidike refleksije političke moći kao autonomne sfere. Otuda je politička filozofija anarhizma usidrena u pojmovima „prirodnog” i „vještačkog” autoriteta, s jasnom nakanom da na „ovoj zemlji” uspostavi „prirodni autoritet”, odnosno autoritet slobodnog čovjeka.

Kao socijalni i politički pokret, anarhizam ima dugu historiju. To je povijest pokušaja oblikovanja zajednice mimo uvriježenih i opstojjećih oblika. Najveći je značaj tih pokušaja „to što su postojali” (G. Debord).

Međutim, kao izvor kritičkih ideja, anarhizam je bio veoma uspješan. U velikoj socijalističkoj alternativi anarhizam je bio protuteža centralističkim i prodržavnim orijentacijama i prvi i najveći kritičar tih tipova poredaka. Istodobno, anarhizam je potaknuo liberale da prevladaju svoje nedosljednosti i licemjerje u pogledu pitanja kao što su sloboda govora ili deklariranje prava. Pridonio je usponu feminizma jer je anarhistički ideal ljudskih odnosa, koji će biti oslobođen prisile i izrabljivanja, proširio na odnose među spolovima. U

⁵ Ideja da se država može koristiti za revolucionarne ciljeve rezultat je marksističke analize koja vidi državu kao proizvod društvenih sila, posebice ekonomske moći buržoaske klase. Anarhistička analiza ide u drugom smjeru: od države ka društvu. Anarhizam državu i centraliziranu političku moć vidi kao ono što determinira društvo i konstituira temeljno polje ugnjetavanja, eksploatacije i opresije. To se jasno vidi iz Proudhonove nakane jer njegova misao započinje kritikom Francuske revolucije koja se „zasvodila” u politici i otuda utemeljila eksploataciju u ekonomiji itd.

anarhizmu je nastao pravac mišljenja i djelovanja koji se principijelno protivi svakom nasilju (L. Tolstoj) i bio je podloga razvoju pacifizma (M. Gandhi). Radikalno krilo pokreta za zaštitu okoliša usvojilo je anarhističku ideju, a anarhisti su istaknuli i ideju prava životinja.

Ove prividno nespojive utjecaje spajaju dvije glavne ideje. To su borba protiv svih odnosa moći, odnosa dominacije, ma kako oni prikriveni bili, i vjera u neposrednu akciju umjesto konvencionalnih političkih metoda kao sredstva u toj borbi. Te ideje, kao djelatan tip društvene rekonstrukcije, jesu prinos anarhističkoj i političkoj misli uopće.

Anarhizam nije moguće shvatiti kao monolitan, jednoznačan sklop ideja koji vodi do potpune jednoobraznosti i jednoznačnosti rješenja, čija valjanost mora biti univerzalna. Anarhizam nije samodostatna točka, on je prije mozaik sastavljen od mnoštva točki čiji je zajednički imenitelj spremnost za demokratičan, pluralistički dijalog s drugima s ciljem dolaženja do harmonije među njima — harmonije čovjeka u društvu i s njim. Ako tome dodamo još iznimno epistemološku i ontološku kompleksnost pogleda na čovjeka, društvo, državu, politiku itd., onda se opaska Georga Woodcocka koja kaže da je svaki pokušaj opisa anarhističke misli ravan boju s mitološkim *Proteusom*, grčkim bogom mora koji lako mijenja svoj oblik, nada je sasvim opravdanom.

Danas je prisutan nov pristup istraživanju anarhizma kao političke teorije i pokreta koji postaje sve popularniji i produktivniji. Riječ je o političko-kulturnom pristupu ili perspektivi političke kulture kao sastavnici suvremene orijentacije u društvenim znanostima danas. Istraživanje anarhizma iz te perspektive usmjereno je na razumijevanje anarhizma kao političkog obrasca koji ne podrazumijeva teorijsko jedinstvo, ideološki konformizam ili strukturu linearnog pokreta. Slijedeći Gertza, mogli bismo reći da „gusti opis” političke kulture omogućava da elemente političke kulture: politički diskurs, političke događaje, ponašanje institucije i procese anarhizma možemo možda ponajbolje razumjeti. Jer riječ je o usmjerenosti na razumijevanje anarhizma s obzirom na politički diskurs, kulturni izvor, sadržaj djelovanja i model organizacije. Takva istraživanja i uvidi pretpostavka su i za konceptualizaciju političke teorije anarhizma danas. Zagovor je to one teorijske proizvodnje koja pokušava misliti kroz, istraživati i eksperimentirati s različitim političkim praksama i predodžbama, isto kao i s različitim analizama sistema i pojedinih mjesta i „događaja” u kojima se odvija anarhističko djelovanje. Time u političkoj kulturi anarhizma otkrivamo one točke koje znače njegova „načela jedinstva” ili „potvrde” što ih potpisuju pojedinci ili grupe.

Ideja političke kulture vraća nas fenomenologiji političkog svijeta. Politička teorija anarhizma politiku razumije kao „slobodno djelovanje”, a politički život utemeljuje u „asociranju jednakoslobodnih”, čuvajući time svoju historiju i svoju bit, čime pokazuje da je danas okrenuta postmodernim vidicima slobode — ukidanju izrabljivanja i dominacije — i slobodi za sve ljude.

U europskoj je političkoj teoriji uobičajeno da se začetke anarhističke misli vidi u 18. stoljeću, dakle u vremenu kada se jasno iskazuju oštri obrisi hijerarhije i izrabljivanja u društvu, odnosno veže se uz nastanak moderne države i kapitalizma. Takav pristup je moguć, ali nije sasvim opravdan. Valja ipak ukazati na predhistoriju anarhističke političke ideje. Anarhizam je stalni pratilac ljudskog mišljenja, ali i političkog života u različitim vidovima ljudskog stvaralaštva. Stoga se može reći, kako to čine P. Kropotkin ili P. Marshall, da su ideje anarhizma stare koliko i historija političkog mišljenja. Kada istražujemo porijeklo anarhizma, mi se, zapravo, uvijek susrećemo s njegova dva glavna izvora: kritikom državnih, hijerarhijskih organizacija i predstava o vladavini uopće, s jedne strane, i analizom kulturnih i političkih tokova koji su se stalno ispoljavali u kretanju čovječanstva, a svjedoče o prisutnosti ideja i načela anarhizma, s druge strane. Tu ideju Kropotkin će na primjeru europske političke historije iskazati kao sukob između rimskog i ljudskog, imperijalnog i federalističkog, autoritarnog i liberterskog. Anarhističke inspiracije i aspiracije možemo pratiti još kod daoista i (Zen) budista u 6. odnosno 5. stoljeću p. n. e. Temelj daoizma jest koncept *wu-wei*, što se obično prevodi kao nedjelovanje. Filozofske analize kao da sugeriraju značenjsku povezanost između *anarhije* i *wu-wei*a. Ako *avapxia* označava odsutnost *apxia*a (vladara/vladanja) *wu-wei* označava odsutnost *wei*a, pri čemu se *wei* vidi kao „umjetna aktivnost koja je u suprotnosti s prirodnim i spontanom razvojem”. U politikološkom smislu *wei* je moguće razumijevati također kao nametnuti (proizvedeni) autoritet. Djelovanje u skladu s *wu-weijem* se posljedično razumije kao prirodno i čovjeku primjereno, budući da vodi do neprisilnoga i spontanoga reda (Vidi: Marshall, 2003, 55).

Liberterski duh daoizma i budizma otklanja uspostavljenu hijerarhiju i dominaciju. Uspostavlja moć samodiscipliniranja, oslobađanja i omogućava pojedincu da dostigne „rasvjetljenje”. Svaki pripadnik se vidi ne kao dio društva, već kao dio organske prirode, što je značajka i brojnih suvremenih anarhističkih struja. Suglasnost s prirodom, predanost življenju i ljepoti, što daoizam i budizam posebice naglašavaju, moralne su osnove slobodnijega društva. Njihova vizija društvene slobode je i danas jedan od zamjetljivih izvora anarhističke senzibilnosti i, posljedično, ideja koja se stalno obnavlja.

Antičku misao ne vidimo samo kao kolijevku riječi anarhizam, već također i vrijeme prvoga jasnog teorijskog i praktičnog razmišljanja o anarhiji i anarhizmu, kako u smislu prihvaćanja ili odbacivanja. Antička je politička filozofija državu razumijevala kao jedini mogući prostor prirode, slobode i civilizacijskoga življenja. Ne treba zaboraviti da su Grci demokraciju smatrali nepravednim i neprikladnim uređenjem koje je uvijek „anarhično” (Platon) ili da su ljudi bez države divlje i opasne zvijeri (Aristotel). Ali, antička se misao i kultura ne mogu svesti na okvire *polis*a. Tako u Sofoklovoj *Antigoni* susrećemo lucidnu kritiku ljudskih zakona i opis razlike između ljudskih i božjih, odnosno prirodnih zakona. Heraklit je pak vidio kretanje,

odnosno promjenu, kao temeljni pokretač prirode i čovječanstva. Pri onome „sve teče”, a vječne su „gore i stijene”, jedina je konstanta mišljenje. Sokrat je, nema dvojbe, prvi i najznamenitiji borac za slobodu mišljenja i govora. Njegova bezgranična vjera u moć čovjekova razuma odvela ga je u smrt. Ta neograničena vjera u razum čest je motiv i sudionik anarhizma. Uostalom, on se u velikom historijskom smislu rađa na plećima prosvjetiteljstva.

Kasnije će epikurejci i stoici zagovarati takav vid individualizma u kome za državu nije bilo mjesta. Ali, te su orijentacije najavile i prevladavanje stanovišta o tome da samo dio ljudi u *polisu* uživa slobodu i vidi pred sobom napredak, jer su bile okrenute svim ljudima, „braći i sestrama”, „državljanima svijeta”. Mišljenje slobode mimo granica *polisa* i njegova političkog načela otvorilo je horizont političkog, ali i socijalnog mišljenja, mimo i preko okvira *polisa* i njegovih granica. Misao slobode prvi put je sinula u Grčkoj. Stari Grci su, ne treba zaboraviti, slobodu shvaćali kao političko pravo građana *polisa* da odlučuju o javnim poslovima. Pridjev slobodan u grčkom je stariji od imenice sloboda. Slobodan je onaj muškarac koji djeluje u svome *polisu* i bitno se razlikuje od neslobodnih ljudi — meteka, robova i barbara. Drugi naziv za slobodnog čovjeka u grčkom je *ekon*, koji polazi od razlikovanja slobode i ropstva i obilježava osobnu slobodu kojom se iskazuje herojska moć pojedinca da dobrovoljno, bez osobnog hira prkosi sudbini jer sudbinu svoga *polisa* smatra vlastitom i sebe zalaže za zajednicu.

Mnogi istraživači prethistoriju anarhizma vide i u srednjovjekovnim kršćanskim pokretima taborita i anabaptista, a napose (kasnije) kod T. Müntzera koji je svoju religijsku revoluciju proširio na društvenu revoluciju. Riječ je o traženju slobostina i prava u mjestima „gdje zrak oslobađa ljude” ili u nadi ostvarenja božjega kraljevstva na zemlji kao oblika uništenja postojećega poretka.

Kao prvo proanarhističko gledište istraživači obično navode ono koje je u 13. stoljeću nastalo među pariškim intelektualcima okupljenim oko Williama Auritexa, čija je lozinka bila „Kruha, za božju volju”. Ti „krivovjerci”, kako su ih počesto nazivali, svoju su mržnju spram svestvlasti Gospodina i hipokrizije crkve prenosili i širili diljem Europe (Španjolska, Njemačka, Italija) zahtijevajući raj na Zemlji, ovdje i sad. Mada je crkva tvrdila da je „herezu” zatrla — „slobodari” su pod geslom da „slobodan pojedinac pripada slobodnoj prirodi i zato ima pravo zadovoljavati sve potrebe svoje prirode”, te da otuda ni „spolnost kao nebeska radost ne može biti grešna” — ona je sve više postojala velika orijentacija „slobodnoga duha”. Te su ideje u 14. stoljeću bile napose popularne kod studenata s Oxforda (Velika Britanija) koji su zajedno s radikalnim redovnicima širili svoj utjecaj, što je i rezultiralo poznatom seljačkom pobunom, a seljačka je vojska 12. lipnja došla do obronaka Londona. No ta je pobuna, koja je tražila „jednak položaj za sve ljude”, na prevaru ugušena. No, te su ideje četiri desetljeća kasnije u Češkoj i Slovačkoj obnovili „taboriti”. Proglašavajući vladare, plemiće i vitezove razbojnicima,

„božja djeca” su na „oslobodjenim” područjima proglasila kraj feudalnih odnosa, poreza, renti i privatnog vlasništva i uspostavila egalitarne zajednice.⁶ Anarhizam „slobodnoga duha” svoj puni izraz — teorijski i praktični — imao je u Engleskoj u 17. stoljeću. Riječ je o ideji koju je začeo G. Winstanley i pokretu poznatom pod imenom „digeri” koji zapravo predstavlja početak eksperimentiranja s alternativnim društvenim oblicima. Te ideje, koje istraživači svrstavaju u anarho-komunizam izložio je G. Winstanley u spisu *Zakon slobode*. Ove historijske najave kraja feudalizma nošene su nastajanjem pojma individualnosti (renesansa) i ideje napretka (prosvjetiteljstvo). Iz te dvije historijske ideje nikao je moderni anarhizam kao reakcija na centralizaciju i unitarizaciju nacionalne države na jednoj i eksploatacije i izrabljivanja — industrijalizacija i kapitalizam na drugoj strani. Tada se već javljaju ideje koje anarhističku slobodu vide kao emancipaciju od svakog autoriteta i nadređenosti, onih što ih proizvodi neslobodno ljudsko mišljenje (religija, ideologija), ekonomska i društvena zbilja (vlast, vlasništvo) ili sam kolektivni život (zakoni). Kasnije će tu osnovu anarhizma Sébastien Faure u *Anarhističkoj enciklopediji* iskazati ovako: „Anarhistički nauk sažima se u samo jednoj riječi: sloboda”. Iz toga osnovnoga anarhističkog načela i vrijednosti i načina njegova ostvarivanja nastaju suvremeni prijepori anarhističke političke teorije.

Prije Francuske revolucije anarhističke su ideje u Francuskoj, a i u Europi uopće, iskazivane u lokalnim i regionalnim okvirima. U godinama revolucije i poslije nje upotreba riječi „anarhija” služila je prvo žirondistima, pa jakobincima i direktoriju za napade na radikalne struje „sankilote” i „bijesne”, koji su zagovarali federalizam i ukidanje vlade. Ili, drugačije rečeno, sve one koji su kritizirali novu vlast i poredak u ime ideala pravde i slobode vlastodršci su krstili anarhistima „željnim nereda”. Od tih dana do danas vlastodršci, diktatori i tirani uvijek su zagovornike slobode i pravde prozivali kao zagovornike nereda, kaosa i anarhije. Tu je orijentaciju i praksu još 1792. vidio redovnik Jacques Roux upozoravajući na „despotizam senatora” koji je grozan kao i kraljevska vlast. Otuda je govorio da je jedino rješenje ukidanje svake vlasti. Njegov prijatelj Jean Varlet je u anarhističkom manifestu *L'Explosion* zapisao: „Kakva društvena pošast, kakva majstorija makijavelizma je ta revolucionarna vlada. Vlada i revolucija ne mogu biti komplementarne... Carske palače nisu jedini domovi despota”.

Međutim, u svom modernom vidu anarhizam, odnosno njegova politička teorija, potekao je iz one intelektualne klime stvorene slobodarskim duhom prosvjetiteljstva te napose iz zbiljskih socijalnih, političkih i kulturnih prilika uvjetovanih Francuskom revolucijom. Ta je revolucija afirmirala pravo na pobunu koje više nitko nije mogao

⁶ „Svi ljudi neka žive kao braća; nitko ne treba biti podređen drugome. Kraljevstvo će biti predano ljudima koji ne poznaju moje ili tvoje”, bio je njihov program i načelo.

„zatvoriti” u okviru vladanja. Na teorijskom planu anarhistički *credo* prvi je put izložen u djelu W. Godwina *Rasprava o načelu političke pravednosti*. Godwinovo djelo ima posebno mjesto zbog njegove kritike kapitalizma i surovoga stroja (nad)vlade. Stoljeće kasnije Pierre-Joseph Proudhon će za sebe reći da je „anarhist”, a da „anarhija jest red i sloboda”. Ta Proudhonova maksima čula se svijetom, a odzvanja i danas. Kod obespravljenih i siromašnih kao nada u bolji svijet, a kod vladajućih i bogatih kao strah ili „besmislica”. Ali tek je s Proudhonom anarhizam postao politička filozofija i socijalna doktrina i vinuo se u sfere moderne misli i teorije sukonstituirajući modernu misao i suvremene poretke.

Ubrzo se pojavljuju nove i osobene studije u anarhističkoj socijalnoj teoriji. Različitost pristupa, orijentacija i istraživanja ubrzo su zasnovale anarhističku političku teoriju kao cjelovitu, različitu i suvremenu misao. Jedinstvo na širem teorijskom planu anarhizam nije težio niti ga je oblikovao. Nakon Stirnerovih „asocijacija egoista”, Proudhonova „mutualizma” i „federalizma”, Bakunjinova „romantičnog buntovništva”, Kropotkinova „znanstvenog anarhizma” itd. u 20. je stoljeću došlo do bitnih i novih doprinosa anarhističkoj teoriji. S Emmom Goldman anarhizam je dobio feminističke teorije; Murray Bookchin uspostavio je logičnu vezu između anarhizma i socijalne ekologije i dr. U političkoj historiji pak, od Pariške komune preko Španjolskog građanskog rata do Oktobarske revolucije itd., postojale su „oaze slobode” koje su pokazivale životnost i ljudski smisao anarhističkih ideja. Ali, odsjaj anarhističke luče vidio se i u umjetnosti. Dadaisti, koji su cilj umjetnosti vidjeli u revoluciji i obratno — željeli su umjesto „malograđanske” umjetnosti uspostaviti novu koja će revolucionirati postojeći svijet. Kako je to naglašavao Hans Richter, umjetnost mora stremiti novim funkcijama koje će u postojeći poredak unositi zbrku i slabiti tiraniju buržoaskog reda i poretka. Berlinski ustanak 1918. omogućio je nastanak Dadaističkog revolucionarnog centralnog savjeta koji je zahtijevao uspostavljanje „međunarodnog revolucionarnog saveza svih kreativnih i umnih muškaraca i žena”, „socijalizaciju vlasništva i hranu za sve”, „uspostavljanje mjesta svjetlosti koje će pomagati čovječanstvu da se kreće ka slobodi”.

Desetljeća kasnije, 1927, dadaizam će, osnažen idejom radničkih savjeta, nadrealistima itd., ponovo manifestirati svoje ideje uspostavljanjem Situacione internacionale koja svojim idejama i metodama predstavlja izvorište kasnijih studentskih pobuna i pokreta. Situacionisti su u početku iskazivali težnju za ukidanjem podjele između umjetnosti i života: „Moderni umjetnik ne slika, on stvara (sazdaje); život i umjetnost su jedno” (T. Tzara). Ideje situacionista došle su do izražaja i u manifestu *Bijeda studentskog življenja* (u Strasbourgu). Ogorčene univerzitetske vlasti dovele su petoricu autora pred sud. Poslije Drugog svjetskog rata marksisti su pričali da „kapitalizam propada”, a da je anarhizam pisac njegove velike povijesti. George Woodcock je 1960. pisao da je anarhizam „kao pokret mrtav”. Nekoliko

godina kasnije ta je teza doživjela negaciju. Anarhizam je artikulirao svoju ekološku, feminističku, kulturnu, pacifičku itd. misao, a studentski pokret ili revolucija '68. odbacili su praktične konzekvence Woodcockove teze.

Nema sumnje da su studenti u Parizu i diljem svijeta u svom buntu afirmirali neke ideje koje se uvijek vide kao bliske anarhizmu. Riječ je o idejama spontanosti (novo društvo će se najbolje oblikovati samo od sebe); odbacivanju koncepta „realnog socijalizma” itd. U krvi ugušen studentski pokret preoblikovao se u „autonomne pokrete” (u Italiji, Njemačkoj, Nizozemskoj itd.) Pobuna zapatista u meksičkoj pokrajini Chiapas u siječnju 1994. značajna je za kasniji „encuentro” za borbu protiv neoliberalizma što se poslije širi diljem svijeta.

Anarhizam je „sotočje” dvaju velikih tokova — liberalizma i socijalizma. Njegova su dva bitna načela sloboda (liberalizam) i jednakost (socijalizam). Pri tome treba imati u vidu da je ambicija anarhizma da ta dva načela učini komplementarnima, a ne da među njima, kao u modernom dobu, vrijedi načelo supstitutivnosti, tj. jednakost na račun slobode kod ideje socijalizma i sloboda na račun jednakosti kod liberalizma. I ne samo to, u ideji anarhizma leži i nakana da afirmira „pastorka” Francuske revolucije — ideju bratstva videći i nju u suglasju s idejom slobode i jednakosti. Idući time korak dalje od R. Rockera, mogli bismo reći da ideja anarhizma stoji na stanovištu modernosti i njezinih načela.

S idejom slobode, jednakosti i bratstva anarhizam je povezan i na jedan drugi način ili na jednom drugom polju određujućem za moderno i postmoderno doba. Riječ je o ideji ljudskih prava. Ideja anarhizma slijedi stupnjeve borbe za ljudska prava: jednakosti — ekonomsko-socijalnih prava; slobode — političkih prava; bratstva — socijalnih prava. Ta dva plana, kao i drugi kroz koje se anarhizam može promatrati, jasno pokazuju da su se liberalizam i njegovi ideali „razbili” u sudaru sa zbiljom kapitalizma, te da je stvarnost socijalizma „razbila” svoje ideale svodeći ih na suštu suprotnost — totalitarizam. Uostalom, još je Bakunjin pisao da je sloboda bez socijalizma nepravedna (privilegij i krivica), a socijalizam bez slobode sužanjstvo i brutalnost. U tom smislu može se reći da anarhizam brani ideje socijalizma i njegovih načela u sudaru s autoritarno-totalitarnom ugrozom. Otuda se može reći, kao A. Fischer, da su „svi anarhisti socijalisti, ali svi socijalisti nisu anarhisti”. Nema sumnje da od Marxa do danas anarhisti odbacuju tri noseće ideje socijalizma: prvo, ideju ukidanja privatnoga vlasništva i zastupaju stanovište njegova popćenja; drugo, ideju političke revolucije, ideju diktature proleterijata i države, suprotstavljajući im mirnu revoluciju, ideju asociiranja i političke organizacije koja polazi od očuvanja individualne slobode i maksimalne participacije; treće, negiraju potrebu političke stranke kao avangarde, tj. posrednika između teorije i prakse, tvrdeći da se umjesto te „arijergarde” treba osloniti na stvaralaštvo i kreativnost ljudi, a ideji realnog socijalizma suprotstavljaju ideju socijalizma kao slobode koja čuva različite pritoke i utječe u veliku ideju oslobađanja

i dezalijenacije ljudi. Nema sumnje da su anarhisti bili prvi i veliki kritičari marksizma i socijalizma. Oni su bili bliski stanovištu da je ideja društva budućnosti velika rijeka s brojnim virovima; rijeka kojoj nove pritoke donose nove poglede i snagu i ideje, te da ta velika rijeka i njezina matica teku prema velikom „oceanu slobode” (Vidi, Marshall). U diskusiji s marksistima anarhisti su, nema sumnje, ukazali na onu opću tendenciju koju će kasnije pokazati Max Weber (birokratizacija) te kritička teorija društva frankfurtske škole (autoritarizam i totalitarizam).

Međutim, diskusija anarhista s liberalima bila je veoma oštra i konzekvencije su bile dublje. Anarhisti su odbacivali *laissez-faire* sistem u ekonomiji i njemu suprotstavljali ideju mutualizma ekonomije i tržišta. Oni su predstavničku demokraciju i političke institucije kapitalizma smatrali iluzijama politike i političkim ovjekovječenjem izrabljivanja, neslobode i terora nad ljudima, suprotstavljajući im ideju autonomije (sfera i teritorijalnih jedinica), koncept asociranja i participacije te ideju politike kao slobode djelovanja, odnosno slobodnog čovjeka. I ne na zadnjem mjestu, anarhisti su odbacili proglašavanje liberalne demokracije kao najzad pronađenog oblika „dobrog društva” u okviru teorije nacije-države i globalnog poretka, zalažući se za nova politička načela suvremenog svijeta koja čuvaju slobodu pojedinca, kulturni identitet i metanacionalne okvire političke organizacije i integracije u svijetu, a protiv „blokova”, „imperija”, „carstava” itd., a napose protiv institucija eksploatacije, potiskivanja i uništavanja ljudi i naroda. Stoga se može zaključiti da se anarhizam od liberalizma i socijalizma bitno razlikuje u: razumijevanju društva i ideje dobrog društva; shvaćanju prirode i institucija novoga poretka; viđenju zadaće i funkcije teorije i znanosti.

U cijeloj historiji anarhizma postojale su dvije velike orijentacije ili struje: ona koju označavamo kao individualni i ona koju imenujemo socijalnim anarhizmom. U interpretaciji i aktualizaciji anarhističke ideje socijalni je anarhizam bio u žiži interesa. To je vodilo i svrstavanju anarhizma u kolektivističke duhovne orijentacije. A on je ipak individualna orijentacija ili stanovište. Međutim, po idejama koje zastupa može se govoriti o onoj orijentaciji koja se naziva religioznom anarhizmom. Ako pak uzmemo za kriterij proučavanje strategija djelovanja koje stoje u njegovoj pozadini, možemo govoriti i o pacifičkom anarhizmu itd. Međutim, zbog temeljne i polazne ideje, povezanost i prožimanja „granica” među pojedinim strujama u anarhizmu veoma su slabe, a razlike višekontekstualne, tako da pitanje jedan ili više anarhizama više služi kao kriterij sistematizacije, a manje kao ukazivanje na neka temeljna razlikovanja.